

Wiesław Matys
Rafał P. Bartczuk

Kwestionariusz Więzi z Bogiem

1. Podstawy teoretyczne

Teoretyczną podstawę konstrukcji skali stanowi konceptualizacja religijności w kategoriach teorii przywiązania (*attachment theory*). Teoria ta, opracowana przez Johna Bowlby'ego (1991) i jego kontynuatorów, zwłaszcza Mary Ainsworth (1979; Ainsworth i in., 1978), jest obecnie jedną z najlepiej opracowanych i empirycznie potwierdzonych koncepcji tworzenia się więzi międzyludzkich (Cassidy, Shaver, 1999).

Pojęcie „przywiązanie” wprowadził Bowlby, odnosząc je do opisu więzi, jaka się tworzy między dzieckiem a matką. Bowlby zdefiniował przywiązanie jako „uczuciową więź z kimś wyróżnianym i preferowanym, kogo spostrzega się zazwyczaj jako silniejszego i/lub mądrzejszego” (Bowlby, 1977, s. 203 – za: Pisula, 2003, s. 35). Przywiązanie, według tego autora, ma charakter pierwotny i jest zaprogramowane genetycznie, a jego podstawową funkcją jest uzyskiwanie ochrony i opieki od większego, silniejszego opiekuna (Bowlby, 1978).

Więź o charakterze przywiązania¹, zaliczaną do szerszej klasy więzi uczuciowych, można zdefiniować poprzez uwzględnienie pięciu kryteriów: (1) jest to więź stała, nie przejściowa; (2) dotyczy konkretnej osoby, która nie może być zastąpiona inną osobą; (3) jest to więź emocjonalnie znacząca dla jednostki; (4) jednostka chce utrzymywać bliski kontakt z tą osobą; (5) w sytuacji niezamierzonej separacji od tej osoby jednostka czuje niepokój i smutek. Aby więź uczuciową można było nazwać więzią o charakterze przywiązania, musi zostać spełniony jeszcze jeden dodatkowy warunek: jednostka poszukuje

¹ „Przywiązanie” i „więź” nie są terminami zamiennymi. „Więź” jest pojęciem szerszym, bardziej zróżnicowanym i mniej dookreślonym, stąd stosowanie zamiennie tych dwóch terminów wydaje się rozmywać zakres stosowania pojęcia „przywiązanie”. Można natomiast mówić o „więzi o charakterze przywiązania”, co wydaje się pojęciem tożsamym ze słowem „przywiązanie”. Pojęcie „więzi z Bogiem” rozumiemy właśnie w tym znaczeniu – jako więzi o charakterze przywiązania.

ochrony i opieki w relacji z tą osobą. Wiąż o charakterze przywiązania można zatem opisać jako wiąż podobną do tej, jaka występuje między dzieckiem a rodzicem. Teoria przywiązania akcentuje dwie zasadnicze funkcje opieki rodzicielskiej: bycie bezpiecznym schronieniem (*safe haven*) i podstawą bezpieczeństwa (*secure base*). W sytuacji zewnętrznego zagrożenia, choroby, zmęczenia rodzic, zapewniając dziecku ochronę, pełni wobec niego rolę bezpiecznego schronienia. W przypadku braku zewnętrznych zagrożeń, dobrego samopoczucia dziecko, postrzegając rodzica jako dostępnego i wrażliwego na wysyłane w jego stronę sygnały, czuje się bezpieczne i jest gotowe do eksploracji otoczenia. W takiej sytuacji pełni wobec niego rolę podstawy bezpieczeństwa. Wiąż może zostać oceniona jako ufna lub nieufna w zależności od tego, czy jednostka znajduje w tej relacji zaspokojenie tych potrzeb (Cassidy, 1999).

W literaturze przedmiotu wymienia się trzy zasadnicze komponenty konstytuujące każdą wiąż o charakterze przywiązania (Fraley, Shaver, 2000, s. 138):

1. Tendencję do utrzymywania bliskiego kontaktu z obiektem przywiązania, a w sytuacji niezamierzonej utraty tego kontaktu przeżywanie silnych negatywnych emocji.

2. Używanie obiektu przywiązania jako bezpiecznego schronienia w czasie choroby, niebezpieczeństwa itp.

3. Traktowanie obiektu przywiązania jako bezpiecznej bazy do ufnej eksploracji otoczenia (a w przypadku dorosłych do ufnego odnajdywania się w codzienności).

Teoria przywiązania, obok zasadniczego nurtu badań skoncentrowanego na genezie i rozwoju wiążi, znalazła szerokie zastosowanie w wyjaśnianiu innych aspektów funkcjonowania człowieka. Pozwala, między innymi, spojrzeć z nowej perspektywy na fenomen religijności, na kluczowe zagadnienia z zakresu psychologii religii: pytanie o kształt i uwarunkowania relacji religijnej oraz o wpływ wczesnodziecięcych doświadczeń na rozwój religijności, a także pytanie o psychologiczne funkcje, jakie może pełnić religijność (Cassidy, Shaver, 1999; Kirkpatrick, 1999; Granqvist, 2002).

Konceptualizacja religijności w kategoriach teorii przywiązania wpisuje się w nurt badań nad religijnością, gdzie jest ona ujmowana jako relacja człowieka z Bogiem (np. Hutsebaut, 1980; Prężyna, 1981; Chlewiński, 1982; Walesa, 2003; Jarosz, 2003). Wiąż o charakterze przywiązania ujmuje ważny aspekt tej relacji – aspekt uczuciowy – związany ze stopniem przeżywania Boga jako Kogoś bliskiego, wspierającego i chroniącego.

Według Kirkpatricka (1999) analiza religijności z perspektywy teorii przywiązania jest zasadna, ponieważ dla wielu osób Bóg na poziomie psycho-

logicznym jest doświadczany jako wspierający, chroniący obiekt przywiązania (por. Marchwicki, 2003). Dotyczy to zwłaszcza chrześcijaństwa, w którym akcentowany jest obraz Boga jako Kogoś bliskiego, kochającego. Kirkpatrick (1992, 1995, 1999) wskazuje na różne paralele między religijnością a relacją przywiązania. Szczególnie zwraca uwagę na to, że:

– Relacja z Bogiem jest często określana poprzez pojęcie „więzi” stanowiącej jądro religijności. W religiach teistycznych, zwłaszcza w chrześcijaństwie, osobista relacja z Bogiem jest postrzegana jako fundamentalny element religijności. Relację tę można rozpatrywać zarówno poprzez analogię do więzi, jaka występuje w relacji dziecko–rodzic, jak i do więzi, jaka występuje w miłosnym związku. Zdaniem Kirkpatricka (1999) i Noller (1992) do opisu relacji z Bogiem bardziej trafna wydaje się analogia do miłości, jaka występuje między dzieckiem a rodzicem. Związek z Bogiem, w odróżnieniu od związku miłosnego, pozbawiony jest bowiem pożądania seksualnego, jest też związkiem asymetrycznym, tylko Bóg jest tym, który przyjmuje postawę ochraniającą i opiekuńczą.

– Wyobrażenia dotyczące Boga bardzo często odzwierciedlają charakterystykę obiektu ufego przywiązania. Kirkpatrick (1999) przytacza wiele badań nad obrazem Boga z zastosowaniem analizy czynnikowej, które spójnie odkrywają, że pierwszy czynnik zazwyczaj jest opisywany językiem przywiązania.

– Zasadniczą funkcją relacji przywiązania jest uzyskiwanie ochrony i opieki. Dla wielu wierzących osób więź z Bogiem pogłębia się w trudnych, kryzysowych sytuacjach. Zazwyczaj intensyfikuje się w takim czasie modlitwa, chęć przebywania z Bogiem, poszukiwanie bliskości z Nim i pozyskiwanie Jego wsparcia i pomocy.

– Najczęściej do nawrócenia, zwłaszcza nagłego, intensywnego, dochodzi w okresie adolescencji. W świetle teorii przywiązania okres ten może być rozumiany jako przejście od pierwotnego obiektu przywiązania, jakim są zazwyczaj rodzice, do obiektów poza domem (zwłaszcza poprzez wchodzenie w miłosne związki). Czasowo może to rodzić smutek, poczucie samotności i sprzyjać skierowaniu się ku Bogu, zwłaszcza wtedy, gdy jest On przedstawiany jako Ktoś akceptujący, kochający.

Na podstawie powyższych rozważań Kirkpatrick (1999) stwierdził, że relacja człowieka z Bogiem spełnia kryteria więzi o charakterze przywiązania opisane przez Ainsworth (1979, 1983). Można zatem więź z Bogiem zdefiniować jako więź uczuciową, podobną do tej, jaka występuje w relacji dziecko–rodzic.

W leżącej u podstaw konstrukcji Kwestionariusza Więzi z Bogiem definicji więzi z Bogiem (Matys, 2006; Matys, Bartczuk, 2006) uwzględniamy trzy kom-

ponenty budujące taki rodzaj relacji: tendencję do utrzymywania bliskiego kontaktu z Bogiem, a w sytuacji niezamierzonej utraty tego kontaktu przeżywanie silnych negatywnych emocji; poszukiwanie w Bogu bezpiecznego schronienia w trudnych, kryzysowych sytuacjach: doświadczanie Boga jako bezpiecznej bazy, pozwalającej ufnie odnajdywać się w codzienności. Są to najczęściej wymieniane w literaturze przedmiotu komponenty budujące każdą więź o charakterze przywiązania. Uwzględniając wszystkie wyróżnione na bazie teorii przywiązania aspekty więzi z Bogiem, można założyć, że osoba mająca ufną więź z Bogiem, tak jak dziecko w relacji ufnego przywiązania do rodzica, stara się poszukiwać i utrzymywać bliskość z Bogiem, postrzega i doświadcza Go jako „bezpieczne schronienie” i „podstawę bezpieczeństwa”; więź ta jest dla niej emocjonalnie znacząca, a w sytuacji jej utraty lub osłabienia przeżywa ona smutek, lęk i niepokój.

Warto także zauważyć, że chociaż zaprezentowana powyżej definicja więzi z Bogiem odnosi się głównie do warstwy emocjonalnej, nie znaczy to jednak, że jest pozbawiona odniesień do elementów poznawczych, które są obecne przede wszystkim w obrazie Boga i w obrazie siebie w relacji do Boga. Aspekt przeżyciowy, emocjonalny, który w teorii przywiązania traktowany jest jako podstawowy, ma bowiem swoje konsekwencje w strukturach poznawczych, zwłaszcza reprezentacji siebie i reprezentacji innych.

2. Metody badania więzi z Bogiem

Analizując dotychczasowe próby pomiaru więzi z Bogiem, należy w pierwszym rzędzie wymienić pracę Kirkpatricka i Shavera (1992), którzy opierając się na metodzie do badania stylów przywiązania w miłosnych związkach autorstwa Hazana i Shavera (1987) skonstruowali narzędzie do badania stylów przywiązaniu do Boga. Analogicznie do metody Hazana i Shavera, narzędzie to składa się z opisów trzech typów przywiązania do Boga: ufnego, unikowego i lękowo-ambiwalentnego. Zadaniem osoby badanej jest wybór tego opisu, który najlepiej charakteryzuje jej relację z Bogiem.

Kolejnym krokiem w budowaniu narzędzia do pomiaru przywiązania do Boga było utworzenie – na podstawie powyższych opisów – kwestionariusza, składającego się z 22 pozycji z dołączonym likertowskim formatem odpowiedzi (Rowatt, Kirkpatrick, 2002). Analiza czynnikowa zastosowana do wyników uzyskanych za pomocą tej skali ($N = 374$, głównie studenci) doprowadziła do wyodrębnienia dwóch wymiarów przywiązania do Boga – unikania i lęku. Do pierwszego czynnika – Unikanie – (tłumaczącego 59% wariancji) weszły po

trzy pozycje z opisów stylów unikowego oraz ufego (ujęte odwrotnie). Do drugiego czynnika – Lęk – (tłumaczącego 14% wariacji) weszły trzy pozycje z opisu lękowego stylu przywiązania do Boga. Autorzy zauważyli, że dwuwymiarowy model przywiązania do Boga jest spójny z przeważającym w literaturze, dwuwymiarowym modelem przywiązania w bliskich związkach, w którym również wyróżnia się wymiar unikania i lęku. Zdaniem Rowatta i Kirkpatricka (2002) skala jest pierwszym krokiem w tworzeniu trafnego narzędzia do badania więzi z Bogiem. W przyszłości należy narzędzie to rozbudować zarówno co do liczby twierdzeń, jak i koncepcji struktury przywiązania do Boga. W tym drugim aspekcie Rowatt i Kirkpatrick (2002) zwracają uwagę na koncepcję Brennana (Brennan i in., 1998), która uwypukla w przywiązaniu aspekt poczucia komfortu i bezpieczeństwa płynącego z istnienia bliskich relacji opartych na zaufaniu i do silnych reakcji emocjonalnych w sytuacji ich utraty.

Kolejne narzędzie do badania przywiązania do Boga skonstruowali Sim i Loch (2003). Opracowana przez nich metoda powstała na bazie komponentów budujących relację przywiązania. W odniesieniu do relacji z Bogiem autorzy ci wyróżnili następujące aspekty tej relacji, świadczące o istnieniu przywiązania: doświadczanie Boga jako bezpiecznego schronienia, doświadczanie Boga jako bezpiecznej bazy do eksploracji otoczenia, poszukiwanie i utrzymywanie bliskości z Bogiem, przeżywanie negatywnych emocji w sytuacji utraty więzi z Bogiem. Skala jest jednowymiarowa, umożliwia badanie intensywności przywiązania do Boga. Składa się z 16 twierdzeń, przy czym na każdy z czterech aspektów przywiązania do Boga przypadają cztery itemy. Analiza czynnikowa wykazała istnienie jednego czynnika wyjaśniającego 86% wariacji, w związku z czym autorzy badań uważają, że przywiązanie do Boga jest konstruktem jednolitym, nawet przy istnieniu jego różnych aspektów (Sim, Loch, 2003, s. 381). Wyniki badań, w których wykorzystano powyższą skalę i inne metody do badania religijności, pozwoliły Sim i Loch (2003) na wyciągnięcie wniosku, że przywiązanie do Boga ma unikalny charakter, nieredukowalny do innych wyróżnionych wcześniej wymiarów religijności.

Kolejni badacze – Beck i McDonald (2004) – konstruując swoją skalę, oparli się na dwuwymiarowej koncepcji więzi o charakterze przywiązania w bliskich związkach, opracowanej przez Brenanna, Clarka i Shavera (1998). Analogicznie do wyodrębnionych tam wymiarów unikania i lęku Beck i McDonald opisali unikanie i lęk w relacji do Boga. Wymiar unikania odnosił się do trudności w czuciu się zależnym od Boga, niechęci do przeżywania emocjonalnej bliskości z Bogiem i potrzebie polegania na sobie. Wymiar lęku obejmował lęk przed odrzuceniem ze strony Boga, nadmierną troskę o relację

z Bogiem, zazdrość o bliską relację z Bogiem, jaką mają inne osoby, złość w przypadku braku dostrzegania troski Boga. Na bazie tak rozumianego unikania i lęku w relacji z Bogiem utworzyli pulę 70 stwierdzeń. Przebadano nimi 500-osobową grupę studentów. Uzyskane wyniki poddano analizie czynnikowej, która wykazała istnienie dwóch czynników, nazwanych odpowiednio wymiarem unikania (wyjaśniał 23,2% wariancji) i lęku (13,9%) w relacji z Bogiem.

Dotychczasowe metody pomiaru więzi z Bogiem wydają się niewystarczające i wymagają kontynuacji. Na taką potrzebę wskazują sami konstruktorzy metod (Rowatt, Kirkpatrick, 2002). Dotyczy to przede wszystkim rozszerzenia bazy wyjściowej do tworzenia twierdzeń opisujących więź z Bogiem, a także lepszego uwzględnienia specyfiki tej więzi, w odróżnieniu od więzi międzyludzkich. Dodatkową przesłanką do konstrukcji nowego narzędzia był brak analogicznych metod opracowanych w języku polskim.

3. Opis konstrukcji Kwestionariusza Więzy z Bogiem

Konstrukcja Kwestionariusza Więzy z Bogiem (KWB) przebiegała następująco:

1. Ustalenie obszarów treściowych „więzi z Bogiem o charakterze przywiązania”. Obszary treściowe ustalono na bazie przyjętej definicji więzi z Bogiem i dotychczasowych sposobów operacjonalizacji tej więzi. Obszary te zostały dookreślone przez następujące pytania:

– W jakim stopniu Bóg doświadczany jest przez osobę jako bezpieczne schronienie, czyli jako Ktoś udzielający pomocy i wsparcia w sytuacji zagrożenia, stresu, choroby itp.?

– W jakim stopniu Bóg stanowi dla osoby podstawę bezpieczeństwa jako Ktoś, Kto swoją obecnością i opieką stwarza możliwość ufnej odnajdywania się w rzeczywistości?

– Na ile intensywnie osoba poszukuje bliskiego kontaktu z Bogiem?

– W jakim stopniu osoba doświadcza smutku, żalu i niepokoju w sytuacji utraty (bądź zagrożenia utratą) więzi z Bogiem?

– W jakim stopniu Bóg postrzegany jest spójnie jako życzliwy, kochający i budzący zaufanie?

2. Wygenerowanie puli stwierdzeń. Na podstawie literatury z obszaru teorii przywiązania oraz religijności, a także sondaży pilotażowych wygenero-

wano 124 stwierdzenia opisujące więź z Bogiem w pięciu wyodrębnionych obszarach.

3. Wstępna selekcja stwierdzeń. Zebrane stwierdzenia dano do oceny 12 sędziom kompetentnym (psychologowie – uczestnicy seminarium doktoranckiego z psychologii społecznej i psychologii religii w KUL). Eksperci, na podstawie definicji oraz powyższych pytań określających obszary tematyczne, oceniali stopień przydatności każdego stwierdzenia do pomiaru więzi z Bogiem na trzypunktowej skali (3 – pozycja ta ma zasadnicze znaczenie dla testu; 2 – pozycja ta jest użyteczna, jednak nie ma zasadniczego znaczenia; 1 – pozycja ta nie powinna się znaleźć w teście). Na podstawie uzyskanych ocen obliczono stosunek trafności treściowej Lawshe'a (CVR) (Hornowska, 2001) i usunięto pozycje o niezadowalającej trafności ($CVR < 0,56$). Z puli stwierdzeń usunięto również zdania uznane przez sędziów za niezrozumiałe, niejasne bądź wieloznaczne. Do dalszych prac nad KWB przyjęto 74 stwierdzenia.

4. Analiza głównych składowych. Stwierdzenia opatrzone instrukcją oraz 7-stopniowym, likertowskim formatem odpowiedzi. Tak przygotowaną wersją eksperymentalną skali przebadano 702 dorosłe osoby w wieku 19-35 lat, w przeważającej większości studentów różnych kierunków uczelni szczecińskich. Kobiety stanowiły 55,13% próby konstrukcyjnej. Uzyskane wyniki poddano analizie głównych składowych. Wstępne sprawdzenie danych wykazało, że są one odpowiednie do zamierzonej analizy ($KMO = 0,984$; $MSA \leq 0,84$). Test osypiska oraz kryterium bardzo prostej struktury wskazały na to, że struktura danych jest dwuwymiarowa.

Uzyskane rozwiązanie dwuskładowe wyjaśniało 55,9% wariancji pozycji. Uzyskaną macierz ładunków czynnikowych poddano rotacji Varimax. Przyjęto ładunek czynnikowy $|\lambda| > 0,4$ – jako kryterium przypisania pozycji do składowej – i uzyskano dwie „czyste” grupy pozycji. Tylko jedna pozycja była związana z dwoma czynnikami równocześnie; nie było pozycji, która nie spełniałaby kryterium. Składowe zinterpretowano jako: Zaufanie oraz Lęk. Uzyskane rozwiązanie było bardzo „niesymetryczne”, zarówno pod względem zakresu wyjaśnianej wariancji, jak i ilości oraz rodzaju pozycji, które złożyły się na wymiar. Pierwsza składowa – Zaufanie – wyjaśniała 48% wariancji, objęła 59 pozycji, które znalazły się na obu biegunach wymiaru. Druga składowa – Lęk – odpowiadała za 7,9% wyjaśnianej wariancji, a w jej skład weszło 15 pozycji tekstowych. Taki wynik może świadczyć o strukturze zjawiska więzi z Bogiem, jak i o nierównomiernym doborze stwierdzeń na wstępnych etapach. Kwestia ta wymaga dalszych rozstrzygnięć empirycznych.

5. Ostateczna selekcja i poprawienie słownictwa pozycji. Do ostatecznej wersji skali włączono 22 stwierdzenia, po 11 dla obu wymiarów². W selekcji pozycji kierowano się wielkością ładunków czynnikowych oraz oceną trafności treściowej stwierdzeń. W szczególności w przypadku podskali Zaufanie zadbano o to, aby wybrane stwierdzenia wyrażały trzy aspekty więzi o charakterze przywiązania: tendencję do utrzymania bliskiego kontaktu z Bogiem, poszukiwanie w Bogu bezpiecznego schronienia oraz doświadczania Boga jako bezpiecznej bazy; do tej podskali włączono jedynie pozycje z „pozytywnego” krańca wymiaru zaufania. Niektóre pozycje po pierwszych doświadczeniach badawczych wymagały poprawienia słownictwa. Drobne poprawki stylistyczne wprowadzono w trzech pozycjach testowych.

4. Własności psychometryczne

W celu oceny własności psychometrycznych KWB przeprowadzono badania walidacyjne. Wzięło w nich udział 636 osób dorosłych. Dobór osób do grupy był incydentalny, z tym że prowadzono dobór do sześciu grup charakteryzowanych przez płeć (K i M) i wiek (18-30; 35-50; 55-70 rok życia), stąd rozkład wieku w próbie nie odpowiada rozkładowi w populacji. Ostatecznie w próbie walidacyjnej znalazły się 333 kobiety (52,4%), zaś średnia wieku badanych osób wyniosła 41,75 ($SD = 16,79$). Walidacja objęła analizę własności pozycji KWB, jego rzetelności oraz trafności teoretycznej.

4.1. Charakterystyka pozycji

Ocenę własności psychometrycznych pozycji przeprowadzono poprzez obliczenie następujących wskaźników:

– mocy dyskryminacyjnej (φ) – użyto współczynnika korelacji punktowo-czteropolowej po uprzednim sprowadzeniu pozycji wielokategorialnych do dwukategorialnych oraz wyodrębnieniu 27% grup skrajnych według wyników w podskalach Zaufania i Lęku (grupy liczyły po 172 osoby);

² Przedstawione powyżej wyniki badań są podstawą prac nad konstrukcją metody pozwalającej na szerszą i bardziej szczegółową diagnozę zjawiska więzi z Bogiem. W tym miejscu opisujemy konstrukcję krótkiego narzędzia, stąd tak duża „utrata” pozycji. Z drugiej strony wymiar Zaufania okazał się tak bardzo jednorodny, że pozostawienie w tej podskali większej liczby pozycji nie zwiększyłoby znacząco jej informacyjności.

– porównania wielkości korelacji pozycji z „własną” podskalą i z drugą podskalą – wykorzystano współczynniki korelacji z poprawką na rzetelność podskali;

– zmiany współczynnika spójności wewnętrznej odpowiedniej podskali po usunięciu pozycji ($\Delta\alpha$);

– ładunku czynnikowego (λ) – wykorzystano do tego celu confirmacyjną analizę czynnikową, za pomocą której oszacowano model ortogonalny z dwoma zmiennymi latentnymi; dla pozycji, które były wskaźnikami odpowiednich czynników, ustawiono parametr wolny, dla pozycji służących do pomiaru drugiego czynnika ustawiono parametr zerowy;

– korelacji z wynikiem Kwestionariusza Aprobaty Społecznej (Drwal, Wilczyńska, 1995) – policzono współczynnik ρ -Spearmana (ρ_{KAS}). Korelacje przeprowadzono na próbie konstrukcyjnej ($N = 687$).

Założono przed analizą, że uznanie pozycji za dobrą nastąpi, gdy spełni ona co najmniej trzy z pięciu kryteriów: wysokiej mocy dyskryminacyjnej ($\phi > 0,7$), wyższej korelacji z własną podskalą niż z drugą podskalą, nie pogorszenia spójności wewnętrznej podskali po usunięciu danej pozycji ($\Delta\alpha \leq 0$), wysokiego ładunku czynnikowego ($\lambda > 0,5$) oraz niskiej podatności na zmienną aprobaty społecznej ($\rho_{KAS} < 0,23$). Wyniki analizy zamieszczono w tabeli 1. Tabela obejmuje również ładunki osiągnięte przez pozycje w analizie głównych składowych na próbie konstrukcyjnej (λ_1 i λ_2), nie ma w niej natomiast wyników porównań wielkości korelacji z oboma podskalami, gdyż wszystkie pozycje korelowały wyżej z własną podskalą niż z drugą.

Kryteria wpływu na rzetelność podskali, wyższej korelacji z własną podskalą oraz wysokiego ładunku czynnikowego zostały spełnione przez wszystkie pozycje. Zaniżone wskaźniki mocy dyskryminacyjnej stwierdzono w przypadku trzech pozycji podskali Lęku (6, 17, 21). Takie wyniki analizy świadczą o dobrych własnościach pozycji KWB. Żadna z pozycji nie przekroczyła kryterium związanego z podatnością na zniekształcenie przedstawiania się w lepszym/gorszym świetle.

Tabela 1. Charakterystyka psychometryczna pozycji KWB

Pozycja	λ_1	λ_2	φ	$\Delta\alpha$	λ	ρ_{KAS}
KWB01	0,847	-0,029	0,81	-0,004	0,821	0,14
KWB04	0,882	0,016	0,93	-0,006	0,868	0,14
KWB05	0,884	0,075	0,95	-0,007	0,895	0,12
KWB07	0,886	0,032	0,92	-0,004	0,797	0,10
KWB08	0,874	0,079	0,90	-0,006	0,865	0,11
KWB10	0,821	0,069	0,87	0,000	0,675	0,06
KWB13	0,887	0,059	0,94	-0,007	0,900	0,12
KWB15	0,823	0,006	0,89	-0,003	0,785	0,13
KWB18	0,835	0,015	0,85	0,000	0,676	0,13
KWB19	0,882	0,059	0,90	-0,004	0,819	0,09
KWB22	0,908	0,048	0,94	-0,006	0,876	0,10
KWB02	-0,046	0,545	0,77	-0,013	0,691	-0,12
KWB03	0,272	0,706	0,77	-0,010	0,647	-0,09
KWB06	-0,208	0,486	0,61	-0,003	0,520	-0,11
KWB09	0,097	0,711	0,83	-0,014	0,710	-0,14
KWB11	-0,151	0,601	0,71	-0,009	0,603	-0,13
KWB12	0,360	0,654	0,79	-0,013	0,702	-0,08
KWB14	-0,036	0,594	0,72	-0,013	0,697	-0,10
KWB16	0,032	0,715	0,72	-0,011	0,653	-0,15
KWB17	-0,218	0,427	0,66	-0,006	0,574	-0,19
KWB20	0,138	0,763	0,80	-0,014	0,707	-0,13
KWB21	-0,249	0,571	0,57	-0,005	0,545	-0,17

λ_1 i λ_2 – ładunki czynnikowe w analizie głównych składowych na próbie konstrukcyjnej; φ – współczynnik mocy dyskryminacyjnej; $\Delta\alpha$ – zmiana współczynnika zgodności wewnętrznej po usunięciu pozycji; λ – ładunek czynnikowy (analiza konfirmacyjna); ρ_{KAS} – współczynnik korelacji z KAS; współczynniki nie spełniające kryteriów oznaczono pismem półgrubym

4.2. Rzetelność

Rzetelność KWB oceniono poprzez oszacowanie stabilności bezwzględnej, zgodności wewnętrznej oraz wysycenia jednym czynnikiem jego podskal (Sijstma, 2009; Mańkowska, 2010). Stabilność bezwzględną ustalono, korelując ze sobą wyniki dwukrotnego badania testem w odstępie dwóch tygodni. Badanie przeprowadzono na grupie 60 studentów. Uzyskane korelacje (dla Zau-

fania – 0,96, dla Lęku – 0,75) wskazują na wysoką stabilność wyników KWB. Zgodność wewnętrzną ustalono na podstawie współczynników α -Cronbacha, λ_g -Guttmana oraz ω_T -McDonalda dla obu podskal obliczonych dla dwóch grup badanych: konstrukcyjnej ($N = 702$) i walidacyjnej ($N = 636$). Wyniki przedstawione są w tabeli 2.

Tabela 2. Współczynniki rzetelności KWB

Podskala	Grupa	α	λ_g	ω_T	ω_H
Zaufanie	konstrukcyjna ($N = 702$)	0,97	0,98	0,98	0,95
	walidacyjna ($N = 636$)	0,96	0,97	0,97	0,91
Lęk	konstrukcyjna ($N = 702$)	0,85	0,98	0,89	0,63
	walidacyjna ($N = 636$)	0,88	0,91	0,91	0,77

Współczynniki rzetelności są wysokie w obu grupach. Nieco wyższą rzetelność wykazuje podskala Zaufania. W tabeli 2 zamieszczone zostały również współczynniki ω_H -McDonalda, informujące o stopniu nasycenia podskali czynnikiem ogólnym. Zaufanie ma wysoki ten wskaźnik, w przypadku Lęku jest on niższy, co świadczy o mniejszej homogeniczności tej podskali.

4.3. Trafność

Na etapie konstrukcji badano trafność treściową KWB poprzez odwołanie się do oceny 12 sędziów kompetentnych. Przypomnijmy, że wszystkie pozycje, które weszły do ostatecznej wersji kwestionariusza, osiągnęły zadowalający wskaźnik trafności treściowej Lawshe'a ($CCV > 0,56$). Na podstawie badań walidacyjnych oceniono trafność teoretyczną KWB w aspekcie struktury wewnętrznej. Oczekiwano, iż: (1) skala jest dwuwymiarowa; (2) wymiary te są nieskorelowane ze sobą i (3) można je zinterpretować w kategoriach zaufania i lęku do Boga.

Ad (1). Przeprowadzono analizę wymiarowości skali za pomocą pięciu kryteriów: testu osypiska, kryterium Kaisera, optymalnych współrzędnych,

czynnika narostu oraz analizy równoległej. Wszystkie zastosowane kryteria wskazały na dwa czynniki.

Ad (2). Przeprowadzono confirmacyjną analizę czynnikową. W pierwszym podejściu testowano dwa modele pomiarowe: ortogonalny i nieortogonalny (Model 0.0 i Model 0.1). Żaden z nich nie osiągnął satysfakcjonujących wskaźników dopasowania. Po ocenie indeksów modyfikacyjnych stwierdzono, że występują dwie pary pozycji ze skorelowanymi wariancjami błędu: pozycje 11 i 21 oraz pozycje 10 i 18. Dwie pierwsze pozycje wyrażały silną doświadczaną ambiwalencję ze strony Boga, druga para wyraża wsparcie ze strony Boga. Uznano, że wariancje błędu mogą pochodzić od bardzo dużej bliskości treściowej pozycji w parach. Wprowadzono odpowiednie wolne parametry kowariancji do modeli i uzyskano możliwe do przyjęcia wskaźniki dobroci dopasowania obu modeli poprawionych – ortogonalnego i nieortogonalnego (Model 1.0 i Model 1.1). Uzyskane wskaźniki zamieszczono w tabeli 3. Przeprowadzono również testy zmiany dopasowania między modelem poprawionym ortogonalnym i nieortogonalnym, które okazały się nieistotne, z czego można wnioskować, że uwolnienie parametru kowariancji między czynnikami nie zmieniło dobroci dopasowania modelu. Taki wynik potwierdził tezę, że uzyskane czynniki są niezależne (otrzymane ładunki czynnikowe znajdują się w tabeli 1).

Tabela 3. Wskaźniki dobroci dopasowania modeli analizy confirmacyjnej czynnikowej

	Model 0.0	Model 0.1	Model 1.0	Model 1.1
χ^2	793,01	792,47	634,17	634,02
<i>df</i>	209	208	207	206
<i>p</i>	0,000	0,000	0,000	0,000
CFI	0,907	0,907	0,932	0,932
TLI	0,897	0,896	0,924	0,923
RMSEA	0,068	0,068	0,058	0,058
SRMR	0,090	0,089	0,087	0,088
$\Delta\chi^2(1)$		0,5381		0,1405
<i>p</i>		0,537		0,292

Ad (3). Uzyskany i opisany wynik czynnikowej analizy confirmacyjnej w postaci zadowalających ładunków czynnikowych świadczy o tym, że mierzone podskalami konstrukty to lęk i zaufanie do Boga, tak jak rozumiane są one

w ramach teorii przywiązania. Oczywiście wniosek ten jest wyciągany w tym miejscu jedynie na podstawie treści pozycji, dlatego konieczne jest odwołanie się do kryteriów zewnętrznych.

Trafność teoretyczną KWB oceniono na podstawie korelacji jego wyników z wynikami innych skal do badania religijności oraz przywiązania w bliskich relacjach. Zastosowano skalę Przeżywane Relacje do Boga (PRB) Hutsebauta – w tłumaczeniu Prężyny (Śliwak, Bartczuk, zob. artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 45-72), Skalę Emocji do Boga (EtG) Hubera – w adaptacji Zarzyckiej i Bartczuka (zob. artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 263-291), Skalę Centralności (C-15) Hubera – w adaptacji Zarzyckiej (Zarzycka, 2007), Skalę Religijności Postkrytycznej (PCBS) Hutsebauta – w adaptacji Bartczuka, Wiechetka i Zarzyckiej (zob. artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 201-230) oraz Kwestionariusz Aprobata Społecznej Drwala i Wilczyńskiej (1995). O trafności teoretycznej KWB wnioskowano z następujących przesłanek:

1. W odniesieniu do PRB oczekiwano pozytywnych korelacji podskal Zależności oraz negatywnych Autonomii z podskalą Zaufanie KWB. Przewidywano również istnienie silnego związku podskali Lęku PRB z Lękiem KWB. Wymienione związki powinny być najsilniejsze spośród wszystkich korelacji KWB z PRB. Podstawą do tych oczekiwań jest zbieżność treściowa podskal, które łączy również relacyjne podejście do religijności.

2. Korelacje EtG i KWB powinny dać, zgodnie z założeniami, następujący wzór: Zaufanie (KWB) powinno być najsilniej związane z Emocjami pozytywnymi (EtG), zaś Lęk (KWB) z Emocjami negatywnymi (EtG) i Lękiem (EtG). Oczekiwano również, że korelacja Lęku (KWB) z Lękiem (EtG) będzie wyższa od korelacji z Gniewem i Złością. Założenia te oparto na teorii przywiązania, która wiąże z wymiarem bliskości występowanie uczuć pozytywnych, a z wymiarem lęku – negatywnych, w szczególności lęku.

3. Odnośnie PCBS oczekiwano, na podstawie znanych związków wymiarów tej skali z emocjami do Boga (Duriez, Hutsebaut, 2001; Zarzycka, w druku), następującego wzoru: (1) Ortodoksja będzie korelować zarówno z Lękiem, jak i z Zaufaniem dodatnio; (2) Krytyka zewnętrzna będzie korelować pozytywnie z Lękiem, ujemnie z Zaufaniem; (3) Wtórna naiwność będzie korelować pozytywnie z Zaufaniem, ujemnie z Lękiem oraz (4) Relatywizm będzie korelował zarówno z Lękiem, jak Zaufaniem nisko lub wcale.

4. Wymiary skali C-15 miały posłużyć sprawdzeniu tego, czy skala KWB mierzy aspekt emocjonalny relacji religijnej. Oczekiwano, że korelacje zarówno z Lękiem, jak z Zaufaniem będą wyższe dla czynników „przeżyciowych” (Doświadczenie, Modlitwa) niż „poznawczych” (Zainteresowania, Przekonania).

Odnosnie do KAS oczekiwano, że korelacje będą na poziomie niskiego efektu ($|r| < 0,23$).

W tabeli 4 zamieszczono wyniki analiz.

Tabela 4. Analiza trafności teoretycznej KWB.
Korelacje z innymi skalami

	Zaufanie		Lęk	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
skala Przeżywane Relacje do Boga (<i>N</i> = 665)				
Zależność	0,91	0,000	0,11	0,005
Autonomia	-0,80	0,000	0,00	0,983
Buntowniczność	-0,49	0,000	0,34	0,000
Lęk	-0,02	0,683	0,70	0,000
Identyfikacja	0,80	0,000	0,06	0,102
Współhumanitarność	0,76	0,000	0,08	0,049
Norma etyczna	0,84	0,000	0,16	0,000
Akceptacja przekonań	0,76	0,000	0,20	0,000
Centralność	0,81	0,000	0,02	0,663
Strach przed niepewnością	-0,35	0,000	0,39	0,000
Skala Emocji do Boga (<i>N</i> = 634)				
Emocje pozytywne	0,77	0,000	0,00	0,911
Emocje negatywne	0,05	0,254	0,43	0,000
Gniew	-0,11	0,004	0,27	0,000
Lęk	0,19	0,000	0,44	0,000
Poczucie winy	0,25	0,000	0,34	0,000
Skala Centralności (<i>N</i> = 636)				
Zainteresowania	0,54	0,000	0,07	0,087
Przekonania	0,69	0,000	0,03	0,517
Modlitwa	0,70	0,000	0,12	0,003
Doświadczenie	0,65	0,000	0,04	0,322
Kult	0,67	0,000	0,15	0,000
Centralność	0,78	0,000	0,10	0,014
Skala Przekonań Postkrytycznych (<i>N</i> = 630)				
Ortodoksja	0,59	0,000	0,28	0,000
Krytyka zewnętrzna	-0,33	0,000	0,26	0,000
Relatywizm	-0,22	0,000	0,16	0,000
Wtórna naiwność	0,47	0,000	0,11	0,004
Kwestionariusz Aprobaty Społecznej (<i>N</i> = 687)				
KAS	0,13	0,001	-0,21	0,000

Otrzymano następujące wyniki:

Kierunek zależności między wymiarami PRB i KWB był zgodny z oczekiwaniami. Trzy podskale PRB (Identyfikacja, Norma etyczna i Centralność) uzyskały wartości bezwzględne korelacji wyższe niż korelacja Zaufania (KWB) z Autonomią (PRB). Wynik ten można tłumaczyć wysokimi interkorelacjami tych właśnie podskal PRB (Śliwak, Bartczuk, zob. artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 45-72). Wskazuje on jednak również na to, że podskala Zaufanie jest silnie wysycona czynnikiem pozytywnej (w sensie afektywnym) religijności, w obrębie którego trudno jest zróżnicować empirycznie aspekty. W szczególności świadczy o tym korelacja (równa 0,91) z Zależnością. Podskala Lęku (KWB) najmocniej korelowała z podskalą Lęku (PRB), będącą wraz z lękiem przed Bogiem jako surowym i sprawiedliwym sędzią.

Uzyskano korelacje z EtG zgodnie z oczekiwanym wzorem.

Korelacje z PCBS w większości potwierdzają trafność KWB. Odstępstwa od założonego wzoru jest następujące: Wtórna naiwność koreluje bardzo nisko dodatnio (zamiast ujemnie) z Lękiem. Wyjaśnienia można szukać w tym, że badania, na których oparto hipotezy walidacyjne, uwzględniają wiele uczuć negatywnych, w tym związane z gniewem, czyli doświadczenia emocjonalne stosunkowo słabo reprezentowane w KWB.

Uzyskane zależności z C-15 są częściowo niezgodne z oczekiwaniami. Rzeczywiście najwyższe korelacje miały skale KWB z jednym z wymiarów „przeżyciowych” – Modlitwą. Jednak w przypadku Zaufania, Przekonania uzyskały silniejsze korelacje niż Doświadczenie. Doświadczenie również nie korelowało z Lękiem. Wyniki zatem są w tym aspekcie niejednoznaczne i trafność skali w aspekcie badania uczuciowego wymiaru relacji religijnej wymaga dalszej eksploracji.

KAS nisko korelował z oboma podskalami KWB, co świadczy o niskim nasyceniu testowanego narzędzia zmienną aprobaty społecznej.

Wydaje się, że na podstawie powyższych wyników można stwierdzić, iż trafność KWB została potwierdzona w zakresie treści więzi z Bogiem, badanych przez tę skalę. Należy przy tym stwierdzić, iż Zaufanie zawiera silny komponent ogólnej religijności (wysoka korelacja z C-15 oraz podskalami „pozytywnymi” PRB), stąd może zachodzić kontaminacja jej „emocjonalnego” charakteru. Trafność silnie „emocjonalnego” charakteru zmiennych badanych za pomocą KWB pozostaje kwestią, przynajmniej częściowo (w zakresie różnicowania od nieemocjonalnych aspektów religijności), otwartą. Ogólnie należy jednak uznać, że KWB jest narzędziem trafnym w zakresie treści religijności przez niego badanych.

5. Zastosowanie KWB

Kwestionariusz może być wykorzystany w badaniach nad religijnością, rozumianą jako relacja człowieka z Bogiem i jest przeznaczony do badania osób dorosłych w wieku 18-70 lat. Badania młodszych osób wymagałyby odpowiednich badań walidacyjnych. Opisane w niniejszym artykule badania przeprowadzono w grupie osób deklarujących się jako chrześcijanie, tym niemniej treść twierdzeń została dostosowana do badań w obszarze różnych religii monoteistycznych. Takie zastosowanie wymagałoby oczywiście sprawdzenia równoważności strukturalnej narzędzia

6. Procedura badania i obliczanie wyników

Arkusze testowy zawiera instrukcję dla badanego i 22 twierdzenia. Zadaniem osoby badanej jest ocena każdej pozycji na 7-stopniowym formacie odpowiedzi typu Likerta (odpowiedzi od „zdecydowanie zgadzam się” do „zdecydowanie nie zgadzam się”). Kwestionariusz można wykorzystywać w badaniach grupowych.

Wynik surowy w podskali Zaufanie uzyskuje się poprzez zsumowanie odpowiedzi w twierdzeniach: 1, 4, 5, 7, 8, 10, 13, 15, 18, 19, 22.

Wynik surowy w podskali Lęk uzyskuje się poprzez zsumowanie odpowiedzi w twierdzeniach: 2, 3, 6, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 20, 21.

7. Interpretacja wyników

Osoby uzyskujące wysokie wyniki w podskali Zaufanie doświadczają Boga jako bezpiecznej bazy, pozwalającej ufnie odnajdywać się w codzienności, mają tendencję do utrzymywania bliskiego kontaktu z Bogiem, którego postrzegają jako Kogoś kochającego, bardzo życzliwego, oraz poszukują i odnajdują w Bogu bezpieczne schronienie w trudnych, kryzysowych sytuacjach.

Osoby uzyskujące wysokie wyniki w podskali Lęk przeżywają lęk w relacji do Boga. Obejmuje on głównie lęk przed odrzuceniem, lęk przed bliskością oraz lęk związany z doświadczaniem i postrzeganiem Boga w sposób ambiwalentny.

8. Przegląd badań

Kwestionariusz Więzi z Bogiem (KWB) został zastosowany w badaniach empirycznych przeprowadzonych w ramach pracy doktorskiej jednego z autorów (Matys, 2006). Grupę badawczą stanowiło 371 studentów różnych kierunków, wśród nich 230 osób to kobiety (62%), a 141 osób to mężczyźni (38%), średnia wieku wyniosła 21,95 roku. Na podstawie wyników uzyskanych za pomocą KWB wyodrębniono cztery skupienia odpowiadające czterem typom więzi z Bogiem. Do pierwszego, największego skupienia (więź ufna), weszły osoby, które uzyskały wysokie wyniki w wymiarze zaufania i niskie w wymiarze lęku. Skupienie drugie (więź lękowo-ambivalentna) tworzyły osoby, które uzyskały wysokie wyniki w wymiarze zaufania oraz wysokie i przeciętne wyniki w wymiarze lęku. Trzecie skupienie (więź unikowa) składało się z osób, które miały wyniki przeciętne w obydwu wymiarach, co może świadczyć o braku zaangażowania w więź religijną. Do ostatniego skupienia (brak więzi-odrzućcie) weszły osoby, które uzyskały niskie wyniki zarówno w wymiarze zaufania, jak i w wymiarze lęku. Takie wyniki świadczą o braku relacji z Bogiem oraz o negowaniu pozytywnej funkcji religijności w codziennym życiu.

W dalszej kolejności poszukiwano zależności między wyodrębnionymi wymiarami i typami więzi z Bogiem a szerszym obrazem religijności, rodzinnymi doświadczeniami, typem więzi w miłosnym związku oraz poziomem i strukturą niepokoju. Użyto następujących narzędzi badawczych: Skala Relacji Religijnych Hutsebauta oraz przygotowane przez autora pracy: Skala Autodeklaracji Religijnej oraz Skale Przymiotnikowe (do badania obrazu Boga). W odniesieniu do doświadczeń rodzinnych wykorzystano: Skale Więzi z Matką i z Ojcem (dokonano adaptacji tej metody) oraz narzędzia własnej konstrukcji: Wywiad Rodzinny i Skale Przymiotnikowe (do badania obrazu matki i ojca). Poziom i strukturę niepokoju zmierzono za pomocą Arkusza Samo-poznania, a typ więzi w miłosnym związku – Skalą do oceny stylu przywiązania w miłosnym związku (opracowaną przez Hazana i Shavera; polską adaptację wykonała Kuczyńska, 1998).

Najwięcej zależności stwierdzono pomiędzy wymiarami i typami więzi z Bogiem a szerszym obrazem religijności. Wymiar zaufania, zgodnie z oczekiwaniami, okazał się powiązany z pozytywnym takim obrazem, a wymiar lęku – generalnie z obrazem negatywnym. W przypadku typów więzi z Bogiem najbardziej pozytywny kształt religijności towarzyszy więzi ufnej, nieco mniej, ale ciągle pozytywny – więzi lękowo-ambivalentnej, a brakowi więzi – odrzuceniu relacji z Bogiem – towarzyszy negatywny obraz religijności. Najmniej „wyrazi-

sty” kształt religijności, trudny do jednoznacznego skomentowania, współwystępuje z więzią unikową.

Z analizy wyników uzyskanych przez Matysa (2006), dotyczących powiązań między kształtem więzi z Bogiem a doświadczeniami rodzinnymi (w tym szczególnie jakością więzi z matką i z ojcem), typem więzi w miłosnym związku oraz poziomem i strukturą niepokoju, wpływają następujące podstawowe wnioski:

- Spośród analizowanych zmiennych głównym czynnikiem związanym z kształtem więzi z Bogiem jest religijność domu rodzinnego. Postrzeganie rodziców jako osób wierzących, obecność praktyk religijnych w domu rodzinnym kształtuje zaufanie do Boga. Natomiast odrzucenie więzi z Bogiem wydaje się przede wszystkim uwarunkowane brakiem doświadczeń religijnych w domu rodzinnym, a szczególnie percepcją ojca jako osoby niewierzącej.

- Innym czynnikiem związanym z kształtem więzi z Bogiem, choć już w znacznie mniejszym stopniu, jest jakość więzi z rodzicami, przy czym dominującą rolę pełni tu więź z tym rodzicem, z którym badany czuł się najbardziej związany w dzieciństwie. Równocześnie warto podkreślić, że jakość więzi z Bogiem pozostaje w dużej mierze autonomiczna wobec jakości więzi z rodzicami.

- Silniejsze powiązania między kształtem więzi z Bogiem a doświadczeniami rodzinnymi dotyczą mężczyzn.

- Mocniej na kształt więzi z Bogiem przenoszą się negatywne doświadczenia – zarówno z dzieciństwa, jak i nabyte w aktualnych bliskich związkach – w stosunku do pozytywnych takich doświadczeń.

- Lęk doświadczany w relacji z Bogiem (lęk przed bliskością i odrzuceniem) wydaje się uwarunkowany przede wszystkim przeżywanym lękiem osobowościowym (Matys, 2006).

*

Opracowana skala do badania więzi z Bogiem jest metodą o zadowalających parametrach psychometrycznych w zakresie rzetelności i trafności. Dalsze prace nad metodą będą dotyczyły jej normalizacji, szerszego potwierdzenia trafności teoretycznej oraz możliwości wykorzystania jej do typologizacji więzi z Bogiem. Mamy nadzieję, że to pierwsze opracowanie KWB przyczyni się do szerszego wykorzystania teorii przywiązania do badań nad religijnością.

Bibliografia

- Ainsworth, M. D. S. (1979). Infant-mother attachment. *American Psychologist*, 34, 932-937.
- Ainsworth, M. D. S. (1983). Attachments across the lifespan. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61, 792-812.
- Ainsworth, M. D. S., Blehar, M., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Beck, R., McDonald, A. (2004). Attachment to God: The Attachment to God Inventory, tests of working model correspondence, and an exploration of faith group differences. *Journal of Psychology and Theology*, 32, 92-103.
- Bowlby, J. (1978). Wypowiedź druga. W: R. Zazzo (red.), *Przywiązanie* (s. 142-145). Warszawa: PWN.
- Bowlby, J. (1991a). *Attachment and loss*. Vol. 1: *Attachment*. Harmondsworth: Penguin Books (wyd. I – 1969).
- Bowlby, J. (1991b). *Attachment and loss*. Vol. 2: *Separation: Anxiety and anger*. Harmondsworth: Penguin Books (wyd. I – 1973).
- Bowlby, J. (1991c). *Attachment and loss*. Vol. 3: *Loss: Sadness and depression*. Harmondsworth: Penguin Books (wyd. I – 1980).
- Brennan, K., Clark, C., Shaver P. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. W: J. Simpson, W. S. Rholes (red.), *Attachment theory and close relationships* (s. 46-76). New York: Guilford Press.
- Cassidy, J. (1999). The nature of the child's ties. W: J. Cassidy, P. R. Shaver (red.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (s. 3-21). New York: Guilford Press.
- Cassidy, J., Shaver P. (1999). Preface. W: J. Cassidy, P. R. Shaver (red.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications*. New York: Guilford Press.
- Chaim, W. (1991). *Psychologiczna analiza religijności niespójnej*. Lublin: RW KUL.
- Chlewiński, Z. (1982). Wprowadzenie do psychologii religii. W: Z. Chlewiński (red.), *Psychologia religii* (s. 11-59). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Drwal, R. Ł., Wilczyńska, J. T. (1995). Opracowanie kwestionariusza aprobaty społecznej (KAS). W: R. Ł. Drwal (red.), *Adaptacja kwestionariuszy osobowości* (s. 57-66). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Duriez, B., Hutsebaut, D. (2001). Approaches to religion and the moods and emotions associated with religion: An exploratory study in Flanders (Belgium). *Journal of Empirical Theology*, 14, 2, 75-84.
- Fraley, R., Shaver P. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology*, 4, 132-153.

- Granqvist, P. (2002). *Attachment and religion: An integrative developmental framework*. Uppsala: Universitatis Upsaliensis.
- Hazan, C., Shaver P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 3, 511-524.
- Hazan, C., Zeifman, D. (1999). Pair bonds as attachments: Evaluating the evidence. W: J. Cassidy, P. R. Shaver (red.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (s. 336-354). New York: Guilford Press.
- Hornowska, E. (2001). *Testy psychologiczne. Teoria i praktyka*. Warszawa: Scholar.
- Hutsebaut, D. (1980). Belief as Lived Relations. *Psychologica Belgica*, 20, 33-47.
- Jarosz, M. (2003). *Interpersonalne uwarunkowania religijności*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Kirkpatrick, L. A. (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 3-28.
- Kirkpatrick, L. A. (1995). Attachment theory and religious experience. W: R. W. Hood (red.), *Handbook of religion experience* (s. 446-475). Birmingham: Religious Education Press.
- Kirkpatrick, L. A. (1999). Attachment and religious representations and behavior. W: J. Cassidy, P. R. Shaver (red.), *Handbook of attachment: Theory, research and clinical applications* (s. 803-822). New York: Guilford Press.
- Kirkpatrick, L. A., Shaver, P. R. (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 266-275.
- Kuczyńska, A. (1998). *Sposób na bliski związek. Zachowania wiążące w procesie kształtowania się i utrzymywania więzi w bliskich związkach*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologicznego PAN.
- Mańkowska, M. (2010). *Wprowadzenie do psychometrii*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Marchwicki, P. (2003). Religijność z perspektywy teorii przywiązania. *Seminare*, 19, 287-297.
- Matys, W. (2006). *Psychologiczna analiza więzi z Bogiem w perspektywie teorii przywiązania* (mps pracy doktorskiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski).
- Matys, W., Bartczuk, R. P. (2006). *Structural analysis of attachment to God. Measurement and typology*. Congress of International Association for the Psychology of Religion, Leuven, 27-31.08.2006.
- Noller, P. (1992). Religion conceptualized as an attachment process: Another deficiency approach to the psychology of religion? *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 29-36.
- Pisula, E. (2003). *Autyzm i przywiązanie*. Gdańsk: GWP.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

-
- Rowatt, W. C., Kirkpatrick, L. A. (2002). Two dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 637-651.
- Sim, T. N., Loch, B. S. (2003). Attachment to God: Measurement and dynamics. *Journal of Social and Personal Relationships*, 20, 373-389.
- Sijtsma, K. (2009). On the use, the misuse, and the very limited usefulness of Cronbach's alpha. *Psychometrika*, 74, 1, 107-120.
- Walesa, Cz. (2003). Wyjaśnianie religijności człowieka (analiza psychologiczna). W: P. Francuz, M. Grygielski, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL* (t. 11, s. 21-38). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Zarzycka, B. (2007). Skala Centralności Religijności S. Hubera. *Roczniki Psychologiczne*, 10, 1, 133-157.
- Zarzycka, B. (w druku). Przekonania postkrytyczne a emocje względem Boga. Eksplozacyjne badania w próbie polskiej. *Polskie Forum Psychologiczne*.

Informacje o warunkach korzystania z zaprezentowanych w książce narzędzi można znaleźć na stronie www.kul.pl/psychologia/spoleczna/metody.